

УДК 343.98

Д. В. Затенацький, кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України, м. Харків

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ

Боротьба зі злочинністю в сучасний період неможлива без ефективного застосування науково-технічних засобів. Такі засоби спрямовані на виявлення, дослідження та фіксацію фактичних даних, які відповідно до ст. 65 КПК України можуть бути використані як докази в справі. Їх застосування впливає на швидкість і ефективність розкриття злочину.

Проблемам застосування науково-технічних засобів приділено достатньо уваги в криміналістичній літературі¹. Між тим деякі питання застосування техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів залишаються дискусійними. Так, у криміналістичній літературі існує точка зору, що у вирішенні наукових завдань у сфері ідентифікації об'єктів за їхніми ідеальними відображеннями техніка стосовно тактики відіграє допоміжну роль². На нашу думку, некоректно зіставляти роль криміналістичної техніки і тактики в досягненні тих самих цілей — в одержанні інформації, що цікавить слідчого. Характер інформації, що міститься в ідеальних слідах, може визначати зв'язок між тактичними і техніко-криміналістичними засобами стосовно актуалізації таких слідів. Вивчення ідеальних слідів дає змогу відзначити, що розвиток криміналістичної тактики є поштовхом у розвитку криміналістичної техніки і навпаки.

¹ Детальніше див.: Гончаренко В. И. Научно-технические средства в следственной практике / В. И. Гончаренко. — К. : Вища шк., 1984. — С. 150; Грамович Г. И. Основы криминалистической техники / Г. И. Грамович. — Минск : Вышэйш. шк., 1981. — 208 с.; Карлов В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. — М. : Экзамен, 2006. — 192 с.; Шепітько В. Ю. Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі / В. Ю. Шепітько // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2001. — Вип. № 4 (27). — С. 198–207.

² Вольнский В. А. Криминалистическая техника: наука-техника-общество-человек / В. А. Вольнский. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — С. 149.

Науковий інтерес становить дослідження питання створення суб'єктивного портрета. Одним із важливих завдань кримінального судочинства на сучасному етапі є підвищення ролі використання техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів при розслідуванні та розкритті злочинів. Зазначене завдання може бути вирішене за допомогою впровадження сучасних інформаційних та інноваційних технологій. Йдеться про впровадження у слідчу та експертну практику нової методики відновлення сліду пам'яті зовнішності розшукуваної особи з використанням комп'ютерної програми й засобів комп'ютерної графіки з метою побудови фотокомпозиційних портретів зі слів очевидців — системи «RAIPS-портрет», яка була розроблена в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. Зазначена методика, реалізована в системі «RAIPS-портрет», ґрунтується на врахуванні психологічних особливостей сприйняття, пригадування, впізнання та відтворення зовнішності людини й активізації асоціативної пам'яті очевидця при спогаді ним спостережуваної особи й фіксації суб'єктивного образу у вигляді фотозображення, що дає змогу скласти фоторобот навіть при наявності негативних чинників (погані умови спостереження, емоційний стан потерпілого тощо). Реалізований у системі «RAIPS-портрет» метод відображення у фотороботі ідеального сліду дав змогу створити електронний каталог складених фотороботів. Проведене експрес-інтерв'ю очевидців, потерпілих дозволяє стверджувати, що схожість суб'єктивного портрета (фотороботів) із розшукуваною особою в середньому становить 75–90 %¹.

Особливої уваги заслуговує використання аудіо- та відеотехніки. Науковий інтерес представляє поява та запровадження цифрової техніки. Важливою перевагою цих науково-технічних засобів є те,

¹ Див.: Фурса В. І. Матеріалізація комп'ютерними засобами слідів пам'яті у очевидця при складанні фотороботів / В. І. Фурса // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Х. : Право, 1998. — С. 88–91; Фурса В. И. Ассоциативный подход к восстановлению у очевидца следа памяти внешности устанавливаемого лица при составлении фотороботов / В. И. Фурса // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы : сб. науч.-практ. материалов НИИСЭ им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса. — Х. : Право, 1998. — С. 276–279; Шепітько В. Ю. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько та ін. — Х. : Гриф, 2003. — С. 4, 5, 65–67.

що за їх допомогою можлива фіксація вербальної, наочно-образної, звукової, зорової інформації, а також емоційного стану відображених осіб, що важливо для оцінки об'єктивності отриманої інформації. Крім того, вони зберігають зафіксовану інформацію; сприяють вивченню недоступної людському сприйняттю події, що швидко минає; забезпечують фіксацію особливостей звукової (мови) і зорової інформації, крім негативних наслідків (помилкових перетворень раніше сприйманої інформації); підвищують можливість у відновленні картини події, що відбулася, дозволяють припинити протидію злочинців, переконатися в об'єктивності та вірогідності отриманої інформації; усувають недоліки неповноти та обмеженої об'єктивності протоколювання; дають можливість використання отриманих матеріалів звукозапису, відеозапису в тактичних цілях тощо¹. Використання засобів звуко- і відеозапису забезпечує передачу особливостей мови допитуваного як форми відтворення змісту ідеальних слідів. Однак роль зазначених засобів не обмежується тільки цим. Зафіксована за допомогою технічних засобів інформація може сприяти актуалізації ідеальних слідів та може виступати як самостійний тактичний прийом або входити в систему тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів.

Дискусійною залишається проблема нормативно-правової регламентації використання техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів. Так, кримінально-процесуальне законодавство (статті 85 і 85² КПК України) передбачає найбільш загальні умови застосування і використання звукозапису, відеозапису як методу фіксації в кримінальному процесі. Серед недоліків правового регулювання необхідно виділити наступні: не визначені повною мірою суб'єкти, які можуть використати подібні засоби; не розкриті мета, завдання, межі застосування та ін.² Водночас акту-

¹ Богунов В. Протоколювання та звукозапис: співвідношення функцій / В. Богунов // Підприємництво, госп-во і право. – 2003. – Вип. 6. – С. 108–112; Карлов В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – С. 133–135; Шейфер С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 99.

² Удалова Л. Д. Використання науково-технічних засобів під час допиту / Л. Д. Удалова // Держава і право – К., 2002. – Вип. 16. – С. 361.

альною є проблема доказового значення результатів використання подібних засобів¹. Попри недоліки, на які вказують у літературі, застосування розглянутих науково-технічних засобів є припустимим як в оперативно-розшуковій діяльності, так і в діяльності слідчого. Їх використання найбільш доцільне й ефективне в таких випадках: при допитах неповнолітніх (малолітніх); при допиті осіб, що перебувають у небезпечному для життя стані; при допитах неписьмених, сліпих, осіб, допитуваних за участю перекладача; при допитах потерпілих по справах про звалтування; при виникненні припущення, що допитуваний відмовиться від своїх показань або їх змінить; при допиті осіб, які мають відомості (що становлять інтерес для слідства), але перебувають під впливом заінтересованих осіб; при перевірці показань на місці; для подальшого використання в ході розслідування в тактичних цілях²; при перевірці оперативнорозшукових версій; опитуванні потерпілих і очевидців злочину³. На нашу думку, недопустимим є приховане застосування засобів звуко-, відеозапису на досудовому слідстві, оскільки це суперечить вимогам КПК України, а результат такого застосування (інформація) не матиме статусу доказів.

Сучасні досягнення науково-технічного прогресу дозволяють вийти на якісно новий, ефективний рівень роботи з ідеальними слідами. Важливим аспектом цієї проблеми є застосування безконтактних техніко-криміналістичних засобів. Йдеться про вивчення усного мовлення як відбиття (індикатора) емоційного стану людини (дослідження емоційної напруженості мови). Звукову мову можна

¹ Одні вчені вважають, що результати використання науково-технічних засобів доказового значення не мають, а є пояснення і наочне засвоєння протоколу; другі – вважають їх складовою частиною протоколу; треті – відносять їх до додатку; четверті – вважають їх речовими доказами; п'яті – документами; шості – самостійним видом доказів (більш дет. див.: Карлов В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – С. 141; Тертышник В. М. Теория доказательств / В. М. Тертышник, С. В. Слинко. – Х. : Арсис, 1998. – С. 34–35).

² Криминалистическая техника : учебник. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 520; Леви А. А. Звукозапись в уголовном процессе / А. А. Леви. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 23–29.

³ Ложкевич А. А. Звукозапись и фоноскопическая экспертиза на предварительном следствии : учеб. пособие / А. А. Ложкевич, А. М. Макаров, В. Л. Шаршунский. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 17.

фіксувати й досліджувати фізичними методами та у такий спосіб одержувати кількісну інформацію про наявність сліду пам'яті¹. У зв'язку з цим в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України був розроблений прилад «Темп-1», який дозволяє безконтактно зафіксувати п'ять темпоральних характеристик усного мовлення (темп мови, кількість і тривалість пауз, тривалість чистої мови та ін.). В основу встановлення емоційного стану допитуваного була покладена концепція залежності та зміни внутрішнього й зовнішнього відображення на сприйману людиною об'єктивну реальність у стресових ситуаціях. Подібні результати дозволяють встановлювати наявність (або відсутність) у людини емоційного порушення (стресу) при відповіді на критичне питання — емоціогенний подразник². Тому, на нашу думку, такого типу прилад з великою долею вірогідності дозволяє лише діагностувати (встановлювати) наявність в особі ідеальних слідів.

Заслуговеє також на увагу аналіз можливостей використання поліграфа. Необхідно зазначити, що в літературі приділялося достатньо уваги зазначеній проблемі³. Однак, на нашу думку, використання поліграфа не встановлює, не розкриває сутність та не вилучає ідеальні сліди, а лише дозволяє опосередковано судити про їх наявність у допитуваного. Це пов'язано з тим, що прилад фіксує емоційну реакцію на подразники, а не інформацію, яку повідомляє допитуваний. Іншими словами, ми можемо говорити лише про певне діагностування наявності ідеальних слідів у допитуваного.

¹ Салтевский М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов : учеб. и практ. пособие / М. В. Салтевский. — Х. : Рубикон, 1997. — С. 296–301.

² Работягов А. В. Устная речь как отражение эмоционального состояния человека / А. В. Работягов // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. — Луганськ, РВВ ЛІВС, 2000. — Вип. 2. — С. 164–172.

³ Кобзі Д. О. Правові проблеми щодо використання поліграфа / Д. О. Кобзі, О. О. Єфремов // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. — Х.: НУВС, 2002. — Вип. 19. — С. 112–115; Морозова Т. Р. Сучасний стан теорії та практики поліграфічних опитувань / Т. Р. Морозова // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 223–230; Савочкин Д. А. Использование спецприбора «полиграф» в правоохранительной деятельности органов внутренних дел Украины / Д. А. Савочкин // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. ін-ту МВС України : зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2001. — № 3 (6). — С. 312–319; Яни С. А. Правовые и психологические вопросы применения полиграфа / С. А. Яни // Проблемы совершенствования советского законодательства : тр. ВНИИСЗ. — М., 1977. — Вып. 8. — С. 135–136.

Проблемним залишається питання щодо створення і застосування техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів. Відсутній достатній рівень забезпечення такими засобами. Підтверджують цю тезу і результати проведеного нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України. Зокрема, 89 % опитаних практичних працівників відповіли, що не забезпечені сучасними техніко-криміналістичними засобами; 6 % — забезпечені не в повній мірі та лише 5% — забезпечені такими засобами.

Упровадження сучасних техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів призводить до подальшого наукового осмислення проблем їхнього використання в кримінальному судочинстві. Найбільш загальні умови їх застосування й використання визначені у статтях 2, 22 КПК України, що регламентують завдання кримінального судочинства. У кримінально-процесуальному законодавстві (статті 82, 85, 85¹ і 85², 191, 194, 195 КПК України) визначаються окремі прийоми, засоби та умови використання технічних засобів при проведенні слідчих дій. Водночас аналіз зазначених норм свідчить про те, що умовам застосування у роботі техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів вченими та законодавцем приділяється недостатня увага. Існує потреба у встановленні меж нормативного закріплення в кримінальному судочинстві, а також процесуальних гарантій особи¹. З позицій теорії кримінально-процесуального права при впровадженні в практику кримінального судочинства науково-технічних засобів необхідно вирішити кілька принципових питань: створити процесуальні гарантії використання сучасної науки й техніки; розробити процесуально-правову регламентацію такого використання; забезпечити неухильне дотримання законності². Так, у кримінально-процесуальному законодавстві відсутні норми, які б визначали загальні принципи допустимості й правові підстави застосування тих чи інших науково-технічних засобів. Вирішення даного ключового питання сприятиме впровадженню сучасних техніко-криміналістичних

¹ Элькин П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П. С. Элькин. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. — С. 110.

² Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькин. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. — С. 258.

засобів для актуалізації ідеальних слідів, забезпеченню практичних працівників спеціальними знаннями їх застосування, вирішенню інших методологічних та організаційних проблем гарантування конституційних прав.

Так, необхідно зазначити, що є неприпустимою присутність на сеансі складання фоторобота сторонніх осіб (у тому числі родичів, знайомих, слідчого, оперативних працівників), оскільки вони можуть здійснювати навіювання, сугестивний вплив¹. Існує також думка, що можлива методика складання «колективного» суб'єктивного портрета з декількома очевидцями². Проте «колективне» складання та обговорення суб'єктивного портрета декількома очевидцями неприпустиме, оскільки більш активний очевидець може нав'язати свою думку іншим.

Дискусійною залишається проблема допустимості використання в кримінальному процесі поліграфа; істинності результатів і доказового значення інформації, отриманої за допомогою поліграфа; нормативно-правового регулювання, підготовки поліграфологів, визначення деяких обмежень щодо використання поліграфа та багато інших. У межах кримінального процесу вирішення цієї проблеми обумовлено моральними категоріями. Так, використання як доказової інформації даних, отриманих за допомогою датчиків, що фіксують фізіологічний стан людини, рівнозначне одержанню інформації від осіб, що мають певний процесуальний статус і наділені відповідними правами, поза їх волею, що суперечить моральним ідеалам, які захищаються кримінальним судочинством. Сумнівною залишається й вірогідність отриманих результатів. Сам спосіб одержання інформації не забезпечує можливості перевіряти, контролювати весь процес дослідження, який до того ж є недостатньо науково обґрунтованим і апробованим³. На нашу думку, використання поліграфа в слідчій практиці неприпустиме, оскільки

невирішеним залишається питання про нормативно-правову регламентацію його використання¹. Використання поліграфа ґрунтується на фіксації показників емоційних реакцій людини на подразники, які можуть бути викликані неправильно поставленим запитанням, самим слідчим, мимовільними реакціями досліджуваної особи тощо. Стосуючись проблеми доказового значення результатів застосування поліграфа, слід зазначити, що ст. 65 КПК України доказами в справі визнає результати конкретних слідчих дій, а не показання приладу. У цьому зв'язку слід погодитися з думкою вчених², що нині оптимальною (доцільною) формою застосування поліграфа є його використання в оперативно-розшуковій діяльності, а інформація, отримана в такий спосіб, матиме орієнтовний характер. Окрім цього, також можливе його використання в межах психологічних досліджень, тобто судово-психологічних експертиз (поліграфологічних досліджень).

Аналіз поставлених проблем дозволяє зробити висновок про недостатню оснащеність органів досудового слідства техніко-криміналістичними засобами для актуалізації ідеальних слідів,

¹ Так, у Російській Федерації правовою основою застосування поліграфа в діяльності правоохоронних органів РФ є Закон «Об оперативно-розыскной деятельности» від 12 серпня 1995 р. № 144-ФЗ, а також відомчі нормативно-правові акти – Наказ МВС Росії від 28 грудня 1994 р. № 437 «Об утверждении Инструкции о порядке использования полиграфа при опросе граждан»; Наказ від 24 вересня 2002 р. № 426 ФСБ Росії «Об утверждении Инструкции о порядке применения ОФСБ опроса с использованием полиграфа»; Наказ від 24 вересня 2002 р. № 426 ФСНП РФ «Об утверждении Инструкции о порядке проведения оперативно-розыскных мероприятий – опроса в виде специального психофизиологического исследования в федеральных органах налоговой полиции», що визначають підстави застосування поліграфа, встановлюють принципи (добровільності, право на відмову), завдання такого використання тощо. У судово-експертних установах системи Міністерства юстиції РФ включена психологічна експертиза за спеціальністю «Дослідження психології і психофізіології людини», що пропонує згідно з Наказом № 15 від 15.01.2003 р. МЮ РФ «Об утверждении норм обеспечения СЭУ МЮ РФ приборами и оборудованием для производства экспертизы» можливість оснащення лабораторії поліграфами.

² Галаган В. Використання поліграфу: «За і «Проти» / В. Галаган // Укр. право. – 2000. – Ч. 1 (13). – С. 172–175; Захаров В. П. Використання поліграфа як засіб поліпшення інформаційного забезпечення діяльності оперативних підрозділів ДСБЕЗ / В. П. Захаров // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2006. – Вип. 1. – С. 282–288.

¹ Шепітько В. Ю. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько та ін. – Х. : Гриф, 2003. – С. 79–80.

² Салтевский М. В. Следы человека и приемы их использования для получения информации о преступнике и обстоятельствах преступления : лекция / М. В. Салтевский. – К. : НИИРЮ КВШ МВД СССР, 1983. – С. 17.

³ Тертышник В. М. Теория доказательств / В. М. Тертышник, С. В. Слинько. – Х. : Арсис, 1998. – С. 34.

наявність певного кола дискусійних теоретичних питань. Упровадження та застосування новітніх техніко-криміналістичних засобів актуалізації ідеальних слідів сприятиме ефективній роботі правоохоронних органів у розкритті та розслідуванні злочинів. Саме реалізація таких заходів обумовлює необхідність розробки новітніх техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів, що відповідатимуть потребам практики боротьби зі злочинністю.

*Рекомендовано до друку на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ АПрН України (протокол № 5 від 9 вересня 2009 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько.*

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.126.1:343.224.1

А. Ю. Коновалова, аспірант сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

АРЕШТ ЯК ВИД ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

З прийняттям 5 квітня 2001 р. чинного Кримінального кодексу України (далі — КК) до системи покарань було введено новий вид покарання — арешт, який передбачено і в переліку покарань для неповнолітніх осіб. Його дослідженню присвятили монографію «Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування» В. М. Трубников та Ю. В. Шинкарьов. Окремі проблеми цього покарання вивчалися в роботах В. М. Бурдіна, В. К. Дуюнова, Ю. А. Пономаренка, В. І. Тютюгіна, В. Шумихіна та ін. Питання особливостей арешту неповнолітніх вивчали Ю. А. Кашуба, В. Г. Колесніков, М. І. Кольцов, М. П. Мелешко, О. Туранська, О. С. Яцун та ін. Однак, незважаючи на це, багато питань, що стосуються цього покарання, в науці кримінального права не розроблено дотепер.

Саме така ситуація й обумовила вибір теми цієї статті. Особливості арешту як виду кримінального покарання для осіб, що вчинили злочини у неповнолітньому віці, потребують додаткового дослідження. Тож метою цієї публікації є визначення кола правообмежень та розміру цього державного примусу, а також кола неповнолітніх, яким воно може призначатися.

Встановлюючи коло правових обмежень, які обумовлені застосуванням цього покарання, передусім слід проаналізувати спеціальну статтю КК, яка передбачає покарання у виді арешту, що може призначатися особам, які на момент постановлення вироку досягли